СОВЕТТЕР БУЛУНУ

Соңгукчулар депутадының дугайында

ООҢ ОКРУГУНДА

Соңгуп алганы депутадының ажылын соңгукчулар сонуургаар болгай. Солчур көдээ Совединиң депутады школада эге класстар башкызы Розалия Дыртыковна Сат-биле ужуражып, округунда ажылыбыле таныштым. Көдээ Совет депутадынга ол № 11 соңгулда округундан соңгукан болду. Ында 16 ереге бар, соңгукчулар саны 30. Өреге бүрүзү-биле таныш, ынчангаш өг-бүле бүрүзүнүң амыдырал байдалын кончуг эки билир. Олариың-биле ажылды депутат ажыл-чорудулгазының чүгула сорулгазы деп санап чоруур.

Чурттакчылар-биле чоок болуп, арга-сүме кадып, чугаа кылырындан аңгыда, башкы аныяктар, школачылар ортузунга беседаларны бо-ла чоруда бээр, оларниң-биле чоок. Өөредилгези багай, ажылда хаара туттунмаан деп санадып турарларның ында чок бооп турарынга ындыг байдал салдарлыг бооп турары чугааджок. Ооң-биле кады Советтиң, көдээ Советтиң сессиязының хүлээп алган шиитпирлерин соңгукчуларынга дыңнадып, ол дугайын тайылбырлап чугаалап берип турар. Соңгукчуларының берген чагыгларының күүселдезин чедип алыр дээш ажылдаары— депутат кижиниң мурнунда чүгула сорулга. Розалия Дыртыковна ону ынчаар билип турар. Беш чагыгны, дилеглерни аңаа соңгукчулары берген. Депутат ол дээш сессияларга санал-оналдарын киирип, харысалгалыг удуртукчуларга негелделерни тургузуп келгени түңнелдериг бооп турар. Дөрт чагыг күүсеттинген. Кудумчуларда чагылар баштарынга чырык кожар дугайында чагыгны Солчур № 88 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка тургускан. Чагыг күүсеттинге бээр боор дээрзинге идегел бар.

Хүүда мал-маган тутпайн турар өг-бүлелер ол округта барык чок деп болур, саныгла кижилер тутпайн турар. Оларга дуза көргүзериниң аргазын дилеп турар. Ереге бүрүзү бар-ла аргаларны ажылдап, шыдаар-ла шаа-биле ногаа аймаан тарып, картофельди олуртуп алган. Амгы байдалдарда ботту бот хандырбас болза хоржок дээрзин кижилер билип турар. Күзүн дүжүт кайы хире болуру көстүп кээр, ынчан артыкшыл үүнүп келзе, өскүс арткан уругларга, пенсионерлерге дузалаарын олар көрүп турарлао. Депутаттың округунда байдал, шынап-ла, багай эвес деп болур, кылдыныр турар үүлдер бар.

Римма ЧАВЫНЧАК.
Өвүр район.

Депутат кижи ажылының дугайында отчётту соңгукчуларының мурнунга бээр болгай. Соңгуп алганы депутадының соңгулдаа мурнунда программазын округтуң чурттакчылары билир, ынчангаш ооң амыдыралга боттанышкыны дээш ажылдаар апаар. Депутат болуру соңгукчулар мурнунга улуг харысалга деп чүве билдингир. Мен маңаа соңгукчуларның чагыгларын база соңгулда мурнунуң программазын боттандырар дээш Кызыл хоорай Совединиң чамдык депутаттарының кандыг аргалар, хемчеглер ажылган ажылдап турарын маңаа чугаалап көрейн. Салдынган сорулгалар саазын кырынга артпазын дээш канчаар ажылдаза эки дээрзин сумележип дугурушкан бис. Хоорай Совединиң депутаттары Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле каттыжып алгаш, ажылдаалыкар деп түңнелге келген бис. Кызылдың № 15 школазының чанында сес дугаарлыг депутат болуун тургузуп алганывыс ол. Ында кымнар кирип турарыл? Үстүнде база каксы чугааладым, Тыва АССР-ниң улус депутаттары база кирип турар деп аан. Бөлүүвүстө Кызыл хоорай Совединиң 13, Тыва АССР-ниң 2 депутады бар: К. Д. Будук-оол биле А. В. Конев олар. Удуртукчуваска Тыва АССР-ниң улус депутады К. Д. Будук-оолду соңгуп алган бис.

Депутаттар бөлүүнүң бир хуралынга Кызыл хоорайда кем-херек үүлгединиң байдалының дугайын, ооң-биле демиселди идепкейжидер дээш кандыг хемчеглер алза эки дээрзин чугаалаштывыс. Соңгукчулар хуралынга пенсия дугайында хоойлуларга хамаарыштыр чугааны база кылган бис. Республиканың социал хандырылга министриниң оралакчызы А. С. Владимирова болгаш Кызыл хоорүүскомнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Н. А. Глебова олар аңаа дыңнадылар кылганнар. Чуртталга бажыңнарының капитал септелгезиниң дугайын хоорүүскомнуң даргазының оралакчызы А. Д. Монгуш чугаалаан. Чугаалажып турар айтырыгның чугулазын өөренип көргеш, № 2 бажың эргелелиниң төлээлерин база чалаан турган. Айтырыглар эвээш эвес болган. Бажыңнар девискээринге уруглар ойнаар шөлдер тудуунга, бажыңнар, подъезд септелгезинге, чаагайжыдылгага хамаарыштыр соңгукчулар айтырыгларны салып турган. Шак мындыг хевирлиг ужуражылгаларга кижилер оларны дүвүредип турар айтырыгларны хөй-биле чугаалап үндүрүп келгирин база катап көрдүвүс. Садыг талазы-биле соңгукчуларның талазындан чугаалаан чүүгдер, айтырыглар эвээш эвес. Депутат Н. С. Калашникова ол талазы-биле дыңнадыг кылган.

Сөөлгү хуралдарывыстың бирээзинге № 15, 16 соңгулда округтарының девискээринге арыгланыр чер тударының дугайында негелдени Кызыл хоорүүскомга киирер деп шиитпирин үндүрдүвүс. Ол айтырыгны шиитпирлээрин депутат А. А. Гривинге бөлүк дааскан. Соңгукчуларның тургузуп келген айтырыгларын, дилеглерин бар аргаларны ажылган күүседирин оралдажып турар бис. Бөлүктүн ийикпе, азы соңгукчуларның хуралы болур диген болза, ол дугайын округтуң соңгукчуларынга дыңнадып турар бис. Оон ынай депутаттар бөлүүнүң кежигүнериниң дугайында тайылбыр бижик округтуң соңгукчуларында бар. Шак оон кижилер кандыг айтырыгны кымга тургузуп болурун көрүп, билип олурар болгай, бистерин билген турар. Соңгукчуларны хүлээп алыр үевисти, шагывысты база таарыштыр көрдүвүс. Хүлээп алышкынны суббота санында 10 шактан 12 шакка чедир чорудуп турар бис. Ужуражылга организастаар дей берген болзувусса, типографияга парлап каан чалалга билеттерни тарадып турар бис. Чалалгалар парладыры белен эвес, акша-хөренги негеттинер деп чүве билдингир. Ону парладыры-биле чарыгдалдарны Тыва АССР-ниң улус депутаттары К. Д. Будук-оол биле А. В. Конев олар хуузунда хөренгизинден үндүрүп турар.

Депутаттар бөлүүнүң кол-ла сорулгазы — соңгукчуларның чагыларын күүседири, оларның негелде-хереглелдеринге кичээнгейлиг болуру, назылдыраан кижилерниң, инвалидтерниң, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелериниң база хандырылгазының дениели куду өг-бүлелериниң эргелерин камгалаарын чугулалап турар бис. Буянныг, чымчак сеткил, кижилерге кичээнгей деп чүве турар ужурлуг. Советтериң ажылын соңгукчуларга чугаалап чедип турар бис. Чыл доостун турда, депутаттар бөлүүнүң кежигүнери шупту кылган ажылының отчёдун соңгукчулар мурнунга бээр.

Рабочая кудумчузунда 246 дугаарлыг бажыңның чурттакчыларының чагын өзугаар бажыңның арты талазында чадаг улус кылаштаар черни асфальтылап кылган. Ында колдуунда-ла пенсионерлер чурттап турар. Кудумчуну өрү-куду дүн-хүн чок аар, чиик машиналар эртип, ында чурттап турар кижилерге каш чыл улаштыр дыш бербейн турган. Ынчаигаш машиналарның ыцай-бээр эртер үеш-шагын кызырып, тускай демдектер кылдыртып бээрин олар он ажыг чыл иштинде депутаттарга тургузуп, дилеп келген, ынчалзажок чагыг күүселде чок артып каап турган. Чурттакчылар айтырыгны ам база көдүрүп үндүрүп келгеи турган. Депутат К. Д. Будук-оол ону кичээнгейге ап, ол-бо черлерге чедип барып, айтырыгны чангыс эвес улаа тургузуп келгени түңнелдиг болган. Ооң түңнелинде ол кудумчулап аар чүүк машиналары кежээкиниң 18 шактан эртеңгиниң 6 шакка чедир эртпее кылдыр тускай демдекти ында тургускан.

№ 8 депутаттар бөлүү мындыг язылыг ажылдап турар бис. Черле ынчаш соңгукчуларбиле канчаар ажылдап турарын депутаттар солун арынарынга бижип турар болза эки, кымнын канчаар ажылдап турарын сонуургаа, аргадуржулга-даа солчуп, бот-боттарывыстан өөренгей бис.

Светлана ЛЕЙЗЕР.
Кызыл хоорай Совединиң депутады.

Улус депутадынга сөс

БИСТИҢ БӨЛҮҮВҮСТЕ

КОЖАЛАР БИС

Кочетово көдээ Совединиң депутадынга № 8 соңгулда округундан ийи чыышта улаштыр соңгуттум. Ону соңгукчуларымның бүзүрели деп санап чоруур болгаш, депутат ажыл-херекке ону шынзыдарының чугулазын медереп билип турар мен.

Округтуң девискээрини бо чыышта Советтиң депутаттарының санының кызырылганы-биле улгаттырып каан, өреге саны көвүдээн. Кудумчувустуң ады — Кызыл партизаннар кудумчузу. Ында чолаачылар, саанчылар, башкылар, совхозтуң специалистери колдады чурттап турар, хүндүлүг дыштанылгазында пенсионерлериве база бар. Оларның канчаар ажылдап, чурттап турарын, округта кандыг-кандыг ажылдар кылып турарывысты колдады каксы-даа бол, маңаа чугаалаар бодайдыр мен.

Кудумчувустуң төвү — «Мектер» айтквартирада ооң ажылын садыгжы А. С. Оюн удуртуп турар, агитаторувус— башкы Т. Э. Монгуш. Округта ажылды агитквартира дамчыштыр хөй-иниги киириштир чорудуп турар бис. Депутат ажыл-чорудулгага хөй-иниги организацияларның, кудумчунуң активинге, идепкейлиг чуттакчыларга даяныры чугула дээрзи маргыш чок. Ылаңгыя көдээ черге ындыг. Чонунга даянмайн, канчап ажылдаар.

Кудумчунуң чурттакчыларының хуралын кылыр дээнивисте, дугуржуп алганывыс өзугаар чыглып келир бис. Социал айтырыгларже, ылаңгыя чонуң социал камгалалының айтырыгларынче киреэнгейни угландырып турар апарганывысты демдеглеп каайн. Үеник байдалы-биле, рынок үезинде, амыдырал-биле ындыг болур-даа ужурлуг. Ооң-биле холбашкан айтырыглар, шынап-ла, эвээш эвес.

Дузалал ажыл-агыйын хөгжүдериниң өскүлүзүн бистин кудумчунуң чурттакчылары медереп билип турар. Белен чүве каая турар, кандыг-даа үүлге күш үндүрер, ол-бо хөделир, тыптынып, кылдынар апаар болгай. Бажыңының чанында огород тарып өстүрбейн турар болза, илдец. Херим ишти куруг чыдар чүве болза, бичин суурга эпчок болурундан аңгыда, өг-бүленин хүүда амыдыралынга-даа багай-дыр. Амгы үеде, өртектер улгатканда, ногаа аймаа, картофельди садын алырының орнунга, арга-ла бар болза, ону тарып ап, бодун бот хандыртыары ажыктыг. Ол дугайын чугаалажып турар бис. Буга суу доктаамал агып чыдарын күзевестиң аргазы чок. Чогумчалыг шиитпирлээри — негеттинип турар айтырыгның бирээзи ол. Бистиң кудумчувуста бо айтырыг ниитизи-биле багай эвес. Кайы хире ногаа, кат-чимис олуртуп алганы күзүн чанчыл болуп эртер делгелге үезинде көстүп кээр болгай. Кымга-даа эвес, өг-бүленин бодунга-ла херек чүве-дир ийин ол, кызымак болуру чугула.

Кызымак ажыл-ныт дээш тура-соруктуг болурунуң дугайын чугаалап олурар болганымда, Кызыл партизаннар кудумчузунда ажыл-ишке, хүүда амыдырал-чуртталгага тура-соруктуг, кежээ өг-бүлелерни маңаа черле адаар бодай-дыр мен. Мооң мурнунда башкылап чораан, ам пенсияда Учукактар картофель тарын өстүрери-биле урулларынга-даа ажыглаан, ажыглаан хемчеглерни ап чорудуп турар.

Хар эрип, час дүжүп турда, бодунуң агитквартылынга улуг дузаны чедирген. Чурттакчы бажың бүрүзү богун аштап алырга, бодунуң ажылдап турар черинин машиназын бок сөөртүрү-биле быжыглап берген. Чурттакчы бүрүзү бодунуң девискээрин арыглап аштааш, ыяштарны олуртуп, чечектерни тараан. Херимнерин септеп, дерип алган. Материалдар чедишпеске депутат бодунуң коллективинин артыкшылдыг дилиг материалдарыбиле база хандырган.

Бистин кудумчувуста турар албан, организация черлери: Степан Сарыг-оол аттыг музей, уруглар сады, контора — шупту бистин депутадывыска онаажыр. Кудумчуга буга суу бо-ла хөлдени бээр. Чон ону ооң эртер апаар. Ынчангаш депутадывыс сай, довуракты төктүрген. Ону орук черинин ажылчыннары таптап берген.

Бистин кварталдың бажыңнарында колдуунда кырганнар болгаш пенсионерлер чурттап турар. Депутат Б. Донгактын улуг дузаны кырганнарга база чедирип турары өөрүнүг.

Депутадывыстың сагынгыр, тывынгыр, дузааргак ажылы бисти өөртүп турар.

Донгак КЫЗЫЛ-УРУГ.
Өвүр район.

Чурттакчылыг черлериниң аян-шинчизи

ӨЙҮ ЧЕРЛЕ КЕЛГЕН

Хоорай, суур чаагайжыдылгазы — бүгү-ниитиниң херээ. Чадаана хоорайывысты чаагайжыттыган хоорай болдуурар дээш чамдык ажылдарны чорудуп турар. Чуртталга-коммунал ажыл-агый черинин ажылдакчылары кудумчуларда кадып калган ыяштарны арыглап, хоорайның төп сесерлиниң даштыкы, иштики девискээрин көрүштүг кылдыр дерип, бичин уруглар ойнаарынга таарымчалыг кылдыр кылган. Ол коллективтин удуртукчулары эрткен чылдан эгелеп, сесерликти секпередип, девискээрни арыг-силиг тургузар дээш ажылды чорудуп келген.

1980-1983 чылларда безин часкы, күскү субботниктер үезинде школачыларын күжүбиле хоорайның кудумчуларынга хөй-хөй чаш теректерни, ямзы-бүрү ыяштарны олуртукулаан. Победа кудумчузунга, автовокзал чанында № 3 столоваяның, «ВЛКСМ-ниң 48 чыл ою» кинотеатр чанында олуртукулаан. Ямзы-бүрү ыяштарны өзүмнеринден бо хүннерде чангызы-даа артпаан. Ол ыяштарны хоорайның инектери, бызаалары саза базып, чип, чурттакчылар боттары сыйып, машиналар-биле бастырып төндүрген.

Бо чүү херечилеп турарыл дээрге, кижилериниң күжүн үнелеп көрбес, хүндүткеливис уттундурган. Чараш хоорай Чадаанавыстын аян-шинчизи, арыг-силиг дээш сагыш салбас, өзүп орар салгалывыска чараш, чаагай үүлдү арттырарын, дамды дег чаагай ишти дамчыдып бээрин бодаваас, кижилериниң сагыжының хиреллин-дир. Хоорайның чурттакчы бүрүзү ооң аян-шинчизи арыг турары дээш сагыш салбаска чаагайжыттынары берге.

Каш чылдар бурунгаар Ленин кудумчузу ногаан ыяштар, чечек-чимистер-биле бүрүттүнген чараш кудумчуларның бирээзи турган. Ам кудумчуже суг батпастааны-биле база часкы үеларде ыяштар олуртпааны-биле кургап, кадып калган. Коммунал ажыл-агый черинге, Чадаананың аан, хоочун коммунист Хөндергейде чурттап орар ам сезен ажыг харлыг Борис Калзанович Чапай ажылдап турган чылларында Ленин болгаш Победа кудумчуларын буга-сумун үндүргеш, суг-биле доктаамал суттарын турду. Ол чүгле кудумчулар-даа эвес, сесерликти база шуут суттарын чайлаар кижи чүве. Ам хоорайывысты арыг-силиг кылыр чаагайжыдар хамаанчок, харын дам-на бок тудуп чий берген дизе чазыг болбас.

Чижээ, Ленин кудумчузунуң район эмнелгезинин чанында чурттакчылар богун кудумчуда, ында ыяштар суттарар буга унунда эндере чаза төп алгылаан, дүште-даа чок олургулаар боор-дур. Хоорайывыстын чаагайжыдылгазының дугайында чугаа кылып, хуралдарга чугаалажын, солунларга бижип турар. Кажан экижиари билдинмес. Чамдык кудумчуларда бок-күзүрүм оваа-оваа апарган чыткылаар. Хоорайывыстын төп кудумчуларын таптыг көөр чүве болза, бок тудуп чий бергени чажыт эвес. Мындыг четпестерни эдип, секпередип алыр дээш чурттакчы кижи, депутат бүрүзү, хоорай Соведи, санэпидстанция эмчилери, ажылдакчылар бир дениг ажылдаар болза эки деп бодаар мен. Чурттакчы бажыннарның үрелип, буступ, эвн оңгак кара апаргылаан турары база-ла хоорайывыстың аян-шинчизин куду базын турары ол.

Районнуң септелге-техниктиг бүдүүлгезинге хамааржыр 16 аал чурттаар бажын туттунган. Бо бажыңга офицерлер чурттап турда, квартираларны төпчүткен одалгаан чылдын, арыгланыр, чунар өрээлдер дээш өске-даа дериллелерлиг турду. Эрткен чылдын он ийи айда-ла бо бажыңнарның одалга системалары доңуп калган.

Доңуп олурар эвес, чурттакчылар чоруткан. А хайыраан бажыннар каракка чам бооп, соңга, көзенээ оңгак кара-кара апаргылаан. Хоорайның Советская кудумчузунда база-ла офицерлер чурттап турган № 10, № 2 деп демдектерлиг бажыңнарда каш-даа квартиралар ишти, соңгалары, подвалдары санчок үрелген. Барык арыгланыр бажыңнардан безин дора. Офицерлер чурттап турда, уруглар ойнаар шөлдерин-даа кылдырып каан турган чүве. Ам оларның орасомазы безин чок, кижилер дыштанып олурун турган маңза сандайларын уу-чаза шапкылааш, оттулупкан.

Бо бажыннар талазы-биле чугаа хуралдарга доктаамал бооп, материалдар «Ленинни өрүк» солунга парлаттынгылаан. А хоорайывыста дыка көвей өг-бүлелер бажын эзлчээнде турар. Хоорайывыстын кудумчуларын аян-хевир кирарыглап, аштап, чаагайжыдылганы организастаары хамаарышкан организацияларден негеттинип келбээн бе?

Чурттап турар хоорайы, аян-шинчизиг, көрүштүг болурун кым күзевес боор. Чадаананың автовокзал чанында сесерликте хөй саныг теректерни тарып олурткандан бээр каш чыл эрткен. Ында ам ёзулуг чингир ногаан арыг апарган. Сөөлгү үеде кызын кылын дош шуглап алыр, чайын үргүлчү суттартынып келгенинден чыдыг малгаштыр тулааже шилчинир чыгаан. А херек кырында ооң иштинде эзирик кижилер, бок-күзүрүм, бузулган шилдерден хөй чүве чок. Сесерликте бичик уруглар ойнаар көрүштүг чүү-даа чок. Маңаа шынарлыг чайганыптардан кылып, ооа-ла сугну хөлүн эрттир агыспазы күзеинг.

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.
Чөөн-Хемчик район.

САГЫНГЫР-ДАА, ТЫВЫНГЫР-ДАА

Борис Бады-Суурович Донгакты билбес кижи Торгалыг суурда чок. Ол — Дус-Даг көдээ Совединиң депутады. Бодунуң хөй-ниити ажылын ак сеткилдиг күүседип келген болгаш соңгукчулары-биле доктаамал ужуражып, амыдырал-чуртталгазы-биле таныжып, ажылда үүү чүве чедир кылдынмаанын көрүп, ону эдип алырының талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Борис Донгактың ыяштарны олуртуп, чечектерни тараан. Херимнерин септеп, дерип алган. Материалдар чедишпеске депутат бодунуң коллективинин артыкшылдыг дилиг материалдарыбиле база хандырган.

Степан Сарыг-оол аттыг музей, уруглар сады, контора — шупту бистин депутадывыска онаажыр. Кудумчуга буга суу бо-ла хөлдени бээр. Чон ону ооң эртер апаар. Ынчангаш депутадывыс сай, довуракты төктүрген. Ону орук черинин ажылчыннары таптап берген.

Бистин кварталдың бажыңнарында колдуунда кырганнар болгаш пенсионерлер чурттап турар. Депутат Б. Донгактын улуг дузаны кырганнарга база чедирип турары өөрүнүг.

Депутадывыстың сагынгыр, тывынгыр, дузааргак ажылы бисти өөртүп турар.

Донгак КЫЗЫЛ-УРУГ.
Өвүр район.

МИЛИЦИЯ БӨГҮН

Министр-биле интервью

«Милиция дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу амыдырал боттанып эгелээн. Ону ажылдап кылырыга РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозунуң специалистери, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның болгаш Россия федерациязының чамдык министерстволарының база ведомстволарының төлээлери киришкен. Ооң аңгыда, юридиктиг эртемнин иштики херектер органнарының ажылдакчыларының, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, улус депутаттарының край, область Советтериниң күүскомнарын база санал-оналдарын база өөренип көрген. Хоойлуга хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдан дилээн бис. Беседа дараазында айтырыг-биле эгелээн.

— «Милиция дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун хүлээп алырының эргежок чугула апарганы үүнүп-биле тайылбырлаттынарыл, Владимир Бораевич?

— РСФСР-ниң күрүне суверенитетинин дугайында Декларация, РСФСР-ниң улус депутатларының бирги Съездиниң доктаалы хүлээп алдынган соонда, кандыг милиция херегил дээрзин, оон эргө-хүлээлгезин Россия боду тодарадып болур апарган. Хоойлу-дүрүм камгалалының системазында милиция чугула черин эзлеп турар. Ону үндезини-биле эге тургузар айтырыг шаг-дан бээр тургустунуп турган болгай. Ам ону боттандырып, хоойлу-биле бижыглаар үе келгени ол. Милицияны эде тургузары оон мурнунда турар сорулгалары, ажыл-чорудулгазының принциптери, милиция ажылдакчыларының эргө-хүлээлгелерин чаа көрүүшкүн-биле көөрү болур. Үүге дизе иштики херектер органнарының ол талазы-биле моон мурнунда ап турганы хемчеглериниң дээштин ындыг-ла кончуг эвес бооп келген. Техниктиг хандырылганы бар аргаларны ажыглап экижидин, ажылдакчылаа-ның материалдыг байдалы дээш хемчеглер алдынып турзажок, кем-херек үүлгедиглерин кызырар талазы-биле күзенчиг түңнелдер чедип алдынмайн турарын билир болгай бис.**

— Хоойлу-дүрүм, эрге камгалаар органның статузун милицияга тыпсыры үүге чугула болу бергенил?

— Ол чүү-даа мурнай, эрге-хоойлулуг демократтыг күрүнени тургузарының сорулгалары-биле холбаалыг. Кеземче херектерин база административтиг хоойлу-дүрүм хажыдышкынарын болдурбас дээш баш бурунгаар хемчег алыры-биле, соксадыры, илередири-биле, хамаатыларның хүүзүнда айыл чок чоруун, ниитилелдин айыл чок чоруун хандырары-биле холбашаан хүлээлгелерин милициядан болдунар-ла аргазыбиле ангылаары база чугула. Чижээ, паспорт, кызыгаар зоналыг черлер дээш эрттиралге бижиктер, чөпшээрелдер бээри хамаатыларның кыр, үндүр бижилилгезин көрүлары, эзирик кижилерге тускайжыттынган эмин дузазын чедирери, алкоголизмден, наркоманиядан албадал-биле эмиедип порулары-биле материалдар бижип доллурары дээн ижектиг чамдык өске-даа үүлдер милициняның хүлээлгезинге дүүшпейн турар деп болур.

— Мындыг таварылгада ону канчаар көөр апаарыл, өске черлериниң хүлээлгезинче киирер бе?

— РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Милиция дугайында» Хоойлузун күштүг болдуруп эгелээриниң чурумунуң дугайында доктаалында ол хүлээлгелерни 1991-1992 чылдарның дургузунда иштики херектерниң өске органнарының болгаш албан черлериниң башкарылгазынче шилчидерин айыткан. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ол талазы-биле доктаалы ажылдап кылдының турар. Хүлээдип, шилчидип бээри белен эвес, нарын, ынчалзажок бо таварылгада эргежок чугула. Үүге дизе милиция ынчан кичээнгейин хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче, кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселче күштелдирер аргалыг апаар.

— Ынчап кээрге милицияның кол сорулгазы чогум үүнүп-биле тайылбырлаттынарыл, Владимир Бораевич?

— Хамаатыларның хүүда айныл чок чоруун хандырар, административтиг хоойлу-дүрүм хажыдышкынарын, кем-херек үүлгедишкиннерин болдурбас сорулгалыг хемчеглерни баш удур ап чорудар, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, ниитилелдин айыл чок чоруун хандырар, болдунуң хүлээлгезинде кирип турар бар-ла аргаларны ажыглап, хамаатыларга, албан-дужаалдыг кижилерге, будүүлгелерге, албан черлериге, организацияларга болгаш хөй-ниити каттыжышкынларга оларның эргелерин хоойлу өзугаар боттандырарын чедип алырынга дуза чедирер — кол сорулга ол. Оон өске айтырыгларны милициянга чүгле хоойлу-биле тургузуп болур дээрзин билип алыры чугула. Милицияның чаа хүлээлгелериниң дугайын чугаалап тура, дараазында чүүлдү база демдеглеп каарын чугула деп бодай-дыр мен. Кем-херек үүлгедиин ажыдарынга ийикпе азы ону чайладырынга дуза чедиргени дээш кижиниң амы-тыны айылга таваржып, кадыынга, эт-хөренгизинге хора чедирип болурунуң байдалдарында милиция херечилериниң, когараан болгаш чамдык өске-даа кижилериниң камгалалын хандырар хүлээлгелиг. Оон ангыда, эргежок чугула апарган таварылгада, хамаатыларга эмчи келгижеге чедир баштайгы дузазын чедирер.

Ам милиция ажылдакчызының эргелериниге хамаарыштыр каш сөс. Моон мурнунда турганы-биле деннештирип көөр болза, кажан милиция ажылдакчызы административтиг хайгааралдан, хоругдалдан ойталаар кижилерни тудуп ап турда, азы транспортка хыналда чорудуп турар үеде, бүрүн эргези калбак. Оон-биле кады күштү, ок-боону, түскай чепсек-хереклелерни кандыг байдалдарда ажыглаарының айтырыы үндезини-биле ам-на шиитпирлеттиптен. Чепсектиг ажылдакчының хүүда айыл чок чоруун Хоойлунуң 16 дугаар үүлүүнде магадыдаан.

— Бо-ла үүлдерни чугаалажып тура, милиция ажылдакчызы боду черле кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга доктаап көрзе үү?

— Ажылдың кандыг-даа участогунда кол-ла үүве —кижи болгай. Ону милициядга хамаарыштыр чугаалаар болза мындыг: кажан ажылдакчыга бүгү талалыг деткимчеин көргүзүп, шаанда база оларны чүү-даа мурнай кижи деп хүндүлеп көрбес болзувусса, кем-херек үүлгедишкиннерине удур демиселге үндезин эжижишкинни чедип ап шыдавас бис. Кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселге амыдыралының эн эки чылдарын, кадыын, а чамдык таварылгада, амы-тынын берип чоруур кижилер оларның күш-ажылын үнелеп турар деп үүвени билген турар ужурлуг.

Кадрларны быжыглаар айтырыгны чугулалап турар бис. Ажылдакчыларның үне бээринин чылдагааны билдингир, хөй язык. Оон кол бир чылдагааны — албан-хүлээлге эртирип турар үезинде бистин ажылдакчыларывыстын хоойлу-дүрүм-биле камгалаттынганының деңиелинин кудузу. Ажыл, шынап-ла чиик эвес, берге, амы-тынга база айыылдыг дээрзи билдингир. Ону бистин амыдыралывыстан дараазында чижектер-биле бадыткан көрейн. 1990 чылда болгаш эрткен беш ай иштинде милиция ажылдакчылары 39 таварылгада боо-чепсек ажыглаан бооп турар. Ынчаарга сөөлгү беш чылда бистиң республикага милиция ажылдакчызы 17 кижи албан-хүлээлгезин күүседип тура, амы-тынындан чарылган. Чоокта, июнь 12-де Шекпээр суурнуң чурттакчызы кайда-даа ажылдавайн турар, ийи удаа шиитпирип чораан кижини тудуп тура, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң иштики херектер килдизинин милиционер-чолаачызы Шолбан Сат балыглаткаш, ол-ла черинге амы-тынындан чарылган. Оон өг-бүлеэн социал камгалалга алдынар деп үүвени демдеглеп каайн. Амыдыралывыс, ажылывыс ындыг улус-тур бис ийин, чамдык таварылгада хай-халап оюп эртпейн баар аан, ынчалзажок чидириниң эгиттинмес аар урдан үнериниң аргазын тып алыры, бо таварылгада база чүгула.

Соңгукчулардан депутатка негелде улгаткан. Оларның тургузуп турар айтырыглары аңгы-аңгы. Септелгере хереглеттинер тудуг материалдарына чурттакчыларның хереглеля улут. Херим септеп кылып аар диген болза, материалы белен-не тывылбас. Бар болза, кижилер хереглээнин садып алыр болгай. Бо айтырыгны бир язы черле көрзе деп бодал бар, совхозтуң, көдээ Советтин-даа талазындан.

Кандыг-даа суурнуң салым-чолу, күш-шыдалы — ооң кижилеринде, ындыг болганда, ооң кудумчуларында тус-туста корум-чурум быжыг, амыдырал-чуртталга, ажыл-ишке кижилер кызымак, тура-соруктуг болза, ниити херекке төлептиг үлүүвүс ол болур. Ынчангаш депутат кижи округунга ындыг байдалды чедип алыр дээш ажылдаар болза эки. Суур черге кижилер, кожалар ботботтарын билчир болганда, бот-боттарын дыңнажып, сүмележип турганы, кандыг-даа ажыл-херекти бүлүрүп болуруунуң аргалары бар. Демнигде, күштүг дижир болгай.

Зоя ОНДАР.
Кочетово көдээ Совединиң депутады.

Солдары кандыг болурул?

— Улус депутаттарының Советтери милицияга көрдүүген бар акша-хөренгини боттускайлан улгаттырып болур эргелиг. Тус чернин бюджединге турар милицияның кеэктерин ол эде тургузуп, чок кылып, тургузуп база болур, хоорайорганнарның начальниктерин томуйлаан соонда, бадылаар. Мынчап кээрге, бо талазы-биле оларның эргези улуг.

— Сонуургап турарым мындыг айтырыг база бар, Владимир Бораевич. «Политиктиг ажыл-чорудулгага киржирин хоруп турар» диген чугаалар бар болгай. Ындыг байдалларда милиция ажылдакчыларының эргелерни кызагдап турары ол эвес бе?

— Политиктиг ажыл-чорудулгага киржирин Хоойлу хорувайн турар. Милицияга политиктиг партияларны болгаш организацияларны тургузарын, ажыл-чорудулгазын болдурбазын ол Хоойлуда айыткан. Үүге дизе албан-ажыл чорудулгазынга милиция ажылдакчылары партиялардың шиитпирлери-биле кызыгаарлаттынган туруп болбас. Ындыг чорук хөй партиялыг байдалларда милицияга «политиктиг нейтралитетти» хандырарының негелдези-биле тайылбырлаттынар.

— «Милиция дугайында» Хоойлуну иштики херектер органнарының ажылдакчылары канчаар хүлээп көрүп турарыл?

— Хоойлу-биле шупту таныштывыс, өөренип көрген, хүлээп алдынган. Кижилериниң ажылдаарынга чаа идиг-ни ол берген деп болур. Бөгүнгү байдалга хамаарыштыр каш сөс. Кем-херек үүлгедишкиннери өзүлделиг жуун үлежир хүлээлгелиг бис.

База чижек. Бо таварылга июнь 13-те болган. Бояровка суур чоогунда трассага «ЗИЛ-130» маркалыг машинаның кабиназынга Каа-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизинин участок инспектору, милициянын старшиназы Валерий Дадар-оолче аныяк эр кижи бижектиг хенертен халый берген. Кым деп кижил ол деп үүвени тодарадыры-биле участок инспектору ону иштики херектер килдизинче аппар чытканы ол. Руль артынга чораан Валерий Маадыр-оолович хөрээнче балыглаткан. Халдаашкын кылган кижи ону машинадан дүжүр идипкеш, дезипкен. Дадар-оол боо ажыглаар ужурга таварышкан. Аар балыглаткан кижини эмнелгеге кээп чыттырган. Кем-херек үүлгедикчизи дезе берген, ынчалзажок ол туттурар дээрзинге чигзиниг чок. Кижиниң кадыын эгидери парын болгай.

Милиция ажылдакчыларынга хамаарыштыр оларның шуптузунуң акша-шалынын улгаттырар хемчеглер аллынын турар. Ажылдакчыларның класынын аайы-биле ажыр ажылдаан үези дээш төлевир көрдүнген, күрүне страховашиезин албан кылдыртыр.

Милицияга ажылдаар кижилерни хүлээп алырының база оон үнериниң чурумунда чаазы-биле көрдүнүп, турар үүлдер база бар. Конституциянын негелделеринге дүүштүр хостуг күш-ажыл принципин быжыглаар — хүлээп алышкын эки тура-сыле, албан-хүлээлгеге үнүп чорууру, болдунуң күзели-биле.

— Ындыг-дыр, милициянын дээштиг ажылдаарынга, чижээ, чер-чер Советтериниң бооп турза-даа, республикада оперативтиг байдал ниитизи-биле багай эвес. Ону чамдык сан-түңге көргүзейн: мурнунда шиитпирип чораан кижилериниң талазындан кем-херек үүлгедир чоруктарның саны 34,9 хуу кызырылган, азы четпээннериниң талазындан 16,3, эзирик турганындан кем-херек үүлгеткен чоруктарның саны 41,8, ажылдавайн турар кижилериниң талазындан 20,3 хуу кызырылган. Өлүрүүшкүн, кижилерге аар кем-дээшкин чедирер чорук, күштээшкин, уптээр, дээрбедекчи халдаашкын саны кызырлып турар. Күрүненин болгаш хамаатыларның хүүда енчу-хөренгизин сорлаар чоруктар-биле демиселдин хемчеглерге ажылдап кылдынып турар. Амдыызында байдалывыс мындыг ийин.

— Интервью дээш четтирдивис, Владимир Бораевич. Чиик эвес ажылынарга чедишкиннерни күзеп артывыс.

— Четтирдивис, түнелинде дараазында үүлдү немеп каайн: иштики херектер органнарынын ажылдакчызының харысалгазы бедик. Үүге дизе хоойлу-дүрүм милиционсовет кижилериниң эргезин, эрге-ажыктарын камгалаарын аңаа идеген бүзүрээн. Бистериң хүлээлгевис — корум-чурум камгалакчызы кижи бүрүзү мергежил талазы-биле эки белеткелдиг болзун дээш, ажылым кижилерге херек-тир, олар дээш сагыш салып, болап турар улус бар деп үүвени билген турар кылдыр ажылывысты шак ынчаар тургузар ужурлуг бис.

Интервьюну «Шынның» корреспондентизи Вера КУУЛАР алган.

ИЕ-ЧЕРИМ

Ие-черим,
Ишти-хөөнүн билген болза,
Ийлеп, саргып,
Идегелиң өшкелек боор.
Ийи-чангыс
Ырмазырап мунгарааштын
Ишкирнигип
Ыглап чыдар чадавас сен.
Эъди-кежин
Чамдык черде кургап каткаш,
Эттинмейн,
Чарылгылап тоглап чыдар.
Харын дөгүп,
Улгаткаштың чилчиң үстүп,
Харыксырап,
Уйгун чайгаар төктүп кээр боор.
Ханың солуп,
Агып чыдар дамырак суун
Кадып, соглуп,
Ала-чайгаар четпестеди.
Тынып чыдар
Агаарынга ыш, газ солчуп,
Дакпыжадыр
Аксын-хөрээн долуп бар чор.
Төөгүден
Хинин-биле тудуш өскен
Төлүң болур
Кижи мени кээргеп көр деп
Сеткилиин
Ханызындан идегексеп
Сергелеиннеп,
Харын ынчап оожургаар сен.
Үе келир.
Идегелин хандыртынар.
Үүле-хөрээн
Иезинге төлү шаңнаар.
Эгээртинмес
Бойдус байлаан дөгерезин
Эгидип бээр
Бодааның дег болур деп бе?

Кара-кыс КУУЛАР.

ХЕЙ-АЪТ КИРДИМ

Хып дээн чалыы назынымда
Хыпкан от дег ынакшылдан
Чалыы чүреэм оя чиртип,
Шаанга киир-ле ыстаан чүве.
Удуй бээрге, дүшке кирер,
Удур көөрге, сүрээдей бээр.
Эжен-не бо ынакшылым
Эскерип кааш, хей-ъат кирдим.
Күштүг сеткил хөлзээшкини —
Күжүрүмге ынакшылым
Хүнүн-данның улам дынзып,
Күзел-соруум быжыглап чор.

Зоя ДОНГАК,
Уруглар эмчизи.

ЧАГАА

Чагааларың үргүлчү-ле ужугуп,
Чалар от дег ынакшылын дамчыдып,
Чаасканзыргай чуртталгамны хөгледип,
Чалыы шаамны база катап эгитти.
Эргимим сээн чылыг, чымчак сөстериң
Эриг сеткил уян ырын хөлзетти.
Талыгырдан ужуп келген байырың
Таалалдың уяны бооп кыптыкты...

Кара-кыс ДЕНЗИН.

БОДАЛДАРЫ БОДАРАЗЫН

Чаа эгелеп чораан хөрээжен автор **Зоя Чүлдүмөвна Кызыл-оол** айыыл-халапка таварышкаш, аныяк назынындан чарылгаш. Ол «Эне сөзү» солунның идепкейлиг тарадыкчызы турган. Иелер солунунга театрның хөрээжен артистериниң түргүзүп турары чаа шиниин дугайында материалды ол бижип эккелген турган. Ол оон сөөлгү материалы болган. Чоокта чаа болган «Чодураалар чечектелип турда» деп теледамчыдылгага ол төөрээн Хемчиниин дугайында болуунун шулүүн номчуп турган. «Шын» солунче чорутқан шулүктеп база сөөлгүзү болган, оларны бөгүн парладывыс.

Ава кижиниң, чживистин бодап чораан боталдары боларан турзун деп күзүүр бис. Оон арыг-чаагай боталдары, дузаарга, чырыткылыг овур-хевири бистин сеткилиниске мөңге артар.

ЧОГААЛЧЫ ХЕРЭЭЖЕННЕР.

ӨӨРҮШКҮМ — АЖЫ-ТӨЛҮМ

Борбак кара карактарлыг,
Боцуяарган чаактарлыг,
Өөрүшкүм—ажы-төлүм,
Өндүр улуг хайыралыым.
Чырык черге омак-хөглүг
Чыргалын тып чурттазын дээн,
Бурган ышкаш төлдеримнин
Бүян-кежин улуг чорзун.

КИЖИ ХӨҢНҮ

Кижи хөңнү мунгарааанда
Кара булут дуглаан ышкаш...
Хинчек бодал башка дойлур.
Харыксырап түрей бээр сен.
Кижи хөңнү өөрөңде,
Аяс дээр дег сагындырар.
Амыдырал, ажыл-ишке
Адак-бышкаа чиигей-ле бээр.
Кижи хөңнү чүден уян —
Оны черле утпайн чоруу.
Ол-бо сөсту сөглээрин-даа
Кичээнгейлиг боданып чор.

Сагыш-сеткил—тоомчага албайн турар айтырыывыс

СЕТКИЛ КУЛЬТУРАЗЫ КАЙДАЛ?

Бистиң ажыл-амыдыралывыста, чурттагавыста кижиниң сеткилин карарты хөмүрертип чоруур база бир дүвүренчиг, сагышка анчыг чүве болза сөөлгү үеде аныяк-өскениң аажы-чаңында кээргээр, човаар, эгенир, ыядыр хөөн чок, каржы-хажагай, доңгун, ажыл-херекке тура чок, азырадыр хөөнүүр, тавыйыс черден акша тывыксаар, чугаа-домаанда культура чок, кара туразында, кайы-хамаанчок аажылап чоруурун дыка хомуданчыг. Чүвениң багыныче чуткүүр, «маадырзыг» ийи-чангыс өөрүнүн үлегерин эдериксээр, чугаалажыр чүвези арага-дары, ок-бижек, шош-содаа, үптээр-былаар, оорлаар-чажырар дээш оон-даа өске. Ниитилелге, хуу амыдыралга, ада-иезинге, дөргүлтөрелиинге, эш-өөрүнге ажыктыг эвес үүлгедиглерни кылып чоруурлар. Шак мындыг салдарга алыскан, өөдежок аажы-бүдүш шупту аныяктарда эвес болбайн аан. Оларның ооэу аажок көскүлен, илден бооп, сагыш-сеткил культуразының кудулаанызиле онза ылгалын турар. Оон-биле чергелештир база бир дүшкүүрлүг чүве болза, аныяктарның ол-бо черлерде хей нуруузу ажыл чок, өөреилгезин кайда-даа уламчылавайн турары.

Үр үениң дургузүнда ажыл чок, өөредилгезин кагган кижилер чиик амыдырал сүрер, хилис черге ажык-кончаа бодаар, чалгаа, мангысталчак, мегелээр, авыяастаар, дуурайлаар, шынчы сөс аазаар, оон келерезе үптээр-дээрбелээр, күштеп-чазарлаар, дүрүм-хоойлуну ажыы-биле үрээр, ында-мында бөлүглежир, кандыг-даа сорулга чок үлүүптенин, углаан черже кылаштажыр, сагылга-чуруму пат балараан болур.

Оон түннелинде хулиганнаар, өлүрер-чидирер, үүлгедиглерге келир. Ынчангаш айыылдыг үржүктарны болдуруп турар кем-херек үүлгедикчилери апаар. Мындыг чижекти көрээли. Кызыл хоорайның кудумчуларынга, хөй-нинти черлеринге, «Найырал» кинотеатр эжиинге, гастроном, ресторан чаныга, автобустарга бөлүк-бөлүк оолдарны, а чамдыкта оларның аразынга кыстарны эпти-ле көөр бис. Оларның чугаа-соолун кичээн дыңнаар болза, ында онза солун, амыдыралы, огулуг чүве чок: кая хонгаиын, кайы общежитиеге дүвүреп турганын, кайыын арага садып ишкенин, кандыг шош-содаа болганын, орун-дөжээн кымга чайлап бергенин дээш оон-даа өске янзы-бүрү хуулгуску, кежээки, дуненки үүлгедиишкиннерин кончуг чүве кылдыр коптарышкан, болган-болбаан, бүткен-бүтпээн чүвелерин тадыладыр каттырышкан, эрткен-дүшкен улуг, бичия кижилерни-даа эскербес, харын-даа орукту шуут дуй турун алган, алгыржып тургулаар.

Аныяк-өскенивистин, ажытөлүвүстүн салым-чолу, келир үезин амыдырал-чурттагазы, алыс өөредилгези дээш оон-даа өске хөй үүлдери бисти—улуг кижилерни, албан-хаакчыларны база кичээндирер ужуулуг. Оглунун, уруунун буруулуг үүлгедиглериниң дугайында кандыг ада-ие азы төрел улус ыстап аарып, чүрээ шимиреп, сагыжы саймаарап, чөгенчиивисти аар деп бодавас дээрил аан! Кандыг-даа ада-ие ажы-төлүн хоомай чүвеже ылалап чыгавас, багай чор деп сургавасла болгай. Кижилериң сагыш-сеткил культуразын кандыг ажылдар-биле экижиде-рил?

Уруг-дарыг кижизидилгезинге ада-ие— чөлеңгиш, багана. Чаңгыс-даа, хөй-даа, азыранды-даа уруглардыг ада-иелер хөй болгай. «Кижи болуру чажыдан, аът болуру кулунундан» деп тыва улустуң үлегер домаа аажок ханы уткалыг. Ада-иезиниң кайы-бирээзи чок уруглар база бар. Шынап-ла, өг-бүлеге кижизидилге ээргге, эгээртинмес эдбек байлак. Уругдарыы доругуп өзүп, ёзулуг хамааты шинчилиг болуруннга арга-мергежилин харам чокка сөөнээри—кайгамчык эчис сорулга. Чеде ынчаш доктаамал хайгаарал, кичээнгей шын удуртулга-башкарылга, үлегер-чижек, төлептиг чугаа-домак эвилеп-эдлек ажыычаң, долгандыр хүрээлел— кижизидилгениң үнер дөзү, дазылы.

Ада-иелеокин деткимче дузазы-биле бичин чаштарны школаже киирерин уруглар, албан черлери — ясли-садтар боттандырып турар болгай. Анаа кижизидилге айтырыы хөй талалыг. Ында кижизидикчи башкыларны эртем-билин, арга-мергежилин ажылдаар шинээзи ашгы-ангы. Кедергей талантылыг азы хире-таары-даа кижилер бар. Оларның ажыл-чорудулгазының деннелиниден чаштарның кижизидилгези онза хамаарожыр. Ада-иелер-биле, келир үеде башкылаар башкыларыбиле олар ыяк ыжыг холбаалыг болур ужурлуг.

Школа бүрүзүнде «берге» кижизидилгелиг дээр ооллар, уруглар база бар. Олар класстан классче ала-чайгаар шилчип, эрөнгей өөренип келгеннер. Ындыг ээлээди уруглар улуг кижилер-биле мөңги солуушпас, үеи-даян, азыралыр хөөнүүр, таакпылаар, үй-балай сөстер эдер, чапсар үезинде сандайлар кырынга хере теп алган чыткылаар, кичээлден дезер, хей-нинти ажылынга тура чок, даандырган ажылын багай азы кошкак күүседир, бодунун эт-хереклелинге, ном-дептеринге, кыдырааш-саазынынга, карандаш, демир-үжүүнге, ниитинин өнчүзүнге кам чок, бодунга ажыктын болаар, улуг негелделерлиг болур. Соора кижизиттинген бо элээди уруглары билдилиг сайгарып, ханы уткалыг, дээштиг хемчеглерни ажыглап, угаан-медерелинге, эътсөөгүнге сициктир ачы-дуза чедирери соңгаарлаттымас чугула айтырыг. Ажыы-биле чугаалаарга бистиң школаларывыстың чамдык башкылары, удуртукчулары онзаланып ылгалып турар ажылтын хевирин, аргазын, шинээзин тыппайн, чогуур кичээнгейни үүн бүрү салбайн, көзүлген билгинген, амгы бар хевирлери-биле өөредилге-кижизидилге ажылын боттандырып турар. А улус өөредилгезиниң органнары: министерство, оон өөредилге киллистери ук ажылдың сүүзүнүнче үргүлдү ханылаваан, даштыкы байлалдарны көрүп, чугаа-беседадан түннеллер үндүрүп, эрөнгей ажыглап турар диже частырыг турбас боор. Ол органнарда ажылдап турар кадрларны база биллилиг шилип албайн турар.

Мөзү-шынар кижизидилгези, хоойлу-дүрүм, кеземче-чурум айтырыглары школаларда ниитизи-биле кошкак боор турары билдингир. Школаларның кааталга-шимеллезиэлээн каш школалардан өскези, черле эстетиктиг кижизидилге, культура-массалыг, спортчу ажылдар аажок чавыс деннелиг дээрзин демдеглевес аргажок.

Сөөлгү чылдарда кичээл-концерт, кичээл-беседа, кичээл-лекция, кичээл-конференция дээш-ле баар хевирлер тыптып келген. Оны көргүскен, эрттирген башкыларның чеднишкиннериң сайгарып, мактап каардан башка, еске дээштиг, ханы уткалыг сайгарылга кылбайн турар болгаш өөреникчилер чогум кайы хире билиг алганы эки биллинмейн турар. Башкыларның арга-мергежилин, өйшаанда деткип, мурнакчы дүржүлганы эскерип өөреп-мейн, аная эртем-методиктиг дузаны чүгле теория талазыбиле колдадып, саазынга хөй бижимел фактылар чыып кызыгаарлаттынып, шыны-биле эки түннел үндүрбейн турар бис.

Тускай ортумак өөредилге черлериинде, чижээлээргге ПТУ-ларда, ниити билигниң шынары дыка чавыс. Өөреникчилерни аная «кадарып», ниити өөредилгени шынаржытпайн турар. Ында өөредилгезинден оспаксыраар, школа коллективтери кичээнгей салбаан, эрөнгей өөредилгелиг корум-чуруму кошкак өөреникчилер хаара туттуп-ган. Ол училищелерни, ылангыя, дээди эртемниг мастерлер болгаш инженер-педагогиктиг ажылдакчылар-биле хандырып, удуртур составын шынаржылар болза чүгүлү. Ук училищелерде кижизидилге ажылы чылдан чылче чавыс деннелдии хевээр артыышдан.

Сөөлгү үеде республика болгаш районнар солуннарында аныяктарның амыдырал-чурттагазының, ажылчорудулгазының дугайында тодаргай чижектерни көргүзүп турары кончуг шын. Ынчалза-даа ол материалдарны дээштинин чедип албайн турар бис. Өөредилге черлериннге, бөлүүчүп алгаш чоруур оолдар-биле ук материалдарны иомчуп сайгарып көрзе кандыг боор. Оны комсомолрескому, райкомнары кичээнгейге чүге ап болбазыл? Аныяктарның идепкейин көдүрүп, чүвеге медерелиг киржилгезин күштедирер хөрек.

Сөөлгү үеде парторганнарның ажылдакчыларының идепкей чок, хөөнүнгей апарганын кижи кайгаар. Аныяктар-биле кожа турун олар-биле сагыш-сеткил солужүп, ажыл-херээн, өөредилгезин, сагыш-сеткил культуразын сонуургап, арга-сүмени берип, чорутса чогуур хемчеглерни биллиг шуулдыр-ынга идигни бээр ужурлуг. Кижи бодаарга кижилериң сагыш-сеткил культуразын экижиериниче угланган чугула ажылдарны, хемчеглерни дарый ап чорудары күзеңниг.

Монгуш ДАМДЫНЧАП.
Башкылар билиг-бедидер институттуң кабинет эргелекчизи.

Ном болгаш номчукчу

УРУГЛАР ДЫЛЫНГА ӨӨРЕНИР

«Көдээге чурттаксаар мен» деп аттыг номну номчуп доозупкаш, тыва оолдар, уруглар Елена Бады-Мөңге солун чечен чугааларны, харындаа тоожуларны бижип болур автор-дур деп идегей бердим. Ынчалза-даа кандай ажыглаттынган сөстер, деннелгелер аныяк чогаалчының чечен чугаалларында бары, анаа номчукчунун бо-ла «илдиге» бээги хомуданчыг. Мээн эскергеним ындыг чижектер аныяк чогаалчыга шаптык эвес, а ажыктыг боор чадавас дээш оларның дугайында бижидим.

Номну «Уруглар тоожу» деп үнелээни шын эвес. Ында уруглар таарыштыр узады бижээн, тоожу болгу дег чогаал чок, чечен чугаалар киртен. Ынчалза-даа аныяк автор кызымак ажылдаар, чаяаттынган талантылыг болза, тоожуларны-даа болза бижий бээр боор.

Ам чечен чугааларның сөс-домаанның дугайында. «Арылар» деп чечен чугаада хеме иштинге арылар үнлап алган кылдыр бижээн. Арылар суг кырынга, өл-шык черге кажан-даа уялавас, өл-шык кирбес хос ирик ыяш ишти курраг черге уялап алыр чүве болгай. «Күшкаш оолдары» деп чечен чугаада **Күшкаш уязын будук, бүрү, ъат-сиген-биле тудуп каан болду»** дээн. Куштар уяларын тударда будук, бүрү ажыглавас, даштыы талазын сиген аймаабиле кылгаш, иштин дүк, чөөк, хөвен дээш ышкаш үүлдер-биле чымчактаан боор чүве. Мындыг янзылыг шын эвес тайылбырлар эн ылангыя бичин уруглларга дуза кадарындан дужак болуп, долгандыр турар бойдусту шын билип алырынга доктар апарын болур. Көдээде чурттап турар уруглар авторнун мындыг частырыгларын дораан эскерип каап болур, а хоорай уруглары...

Чечен чугааларның сөс-домаанда кандай, номчуурга эпчогу кончуг үүлдер, харын-даа утказын шын эвес ажыглаан сөстер бар. «Чазый диисти кезедир дээш» деп чечен чугаада **«Ханазының чамдыктары кожап берген турар»** деп домак бар. Чагы эвес, хана канчап кожагар кылдыр көстүр үүвел? **«Чеиндыг болза ам көрээли — деп, Аяс ыыттай-дыр».** Аяс ыыттап турбаан, а чугаалап турар кижи ышкажыл. «Күшкаш оолдары» деп чечен чугаада «Чамдыкта болум безин сыгыра берген-даа турар» дээн. Домак төнмейн баргаиы илдеп. Оон төнүчүгүнге «мен» деп ат орнун немээр ужурлуг турган. Тыва дыл тургузуунун дүрүмнерин хажытканы илден-дир. Номнун 52-ги арнында **«күшкаштар чыжырткайдыр эдип турганнар»** дээн. Дириг бойдустун болуушкуннарының аразында ылгалын автор сеткил-сагыжы-биле эки-ле билбейн баргаи хевирлиг. Чаныык дугайында азы чаңчаттынын кончуттунган кижилер дугайында ыыгаар чугаалап болур, а куштар дугайында «мыжырткайдыр» деп чымчадыр чугаалажыр болгай бис. Мырынай амыдыралга дүүшпес тайылбырлар чечен чугааларда бар. 64-кү арында **«Балыктаарда эң арыг, базып каан хептиг чөрүүр»** деп бижээни амыдыралга канчап-даа дүүшпес. Балыктаарда оолдар бөлүүн, быжыг, өл-шык өтпес хеп кедип алыр болгай.

Чедимче чок үүлдер чечен чугааларның сөс-домаанда эвээш эвес, оларны ам-даа адап болур. Номнун автору Елена Бады-Мөңге кандыг тускай эртемниг, чүну ылып турар чогаалчыл деп билбес болдум. Ол дугайында номнун эге азы сөөлүнде үүлге айтып каар ужурлуг турган. Чогаалчының арнын чазып, чуруун-даа парлап каан болза, эки турган боор.

«Көдээге чурттаксаар мен» деп ном өөреникчи уругларны көдээ черинің бойдузун камгаларынче кыйгырып, аная ыяк болуруче хандыкшыдып турар ажыктыг ном-дур. Ынчалза-даа ында сөстерни шын эвес ажыглаанындан кагылчак, номчуурга кандай домактарның арбыны-биле кире бергени хомуданчыг.

Максим Горький мынча деп бижээн болгай: «Уруглар чогаалчызы кижиге үш кол чүве херек: бирээде, төрээн дылын тергиин эки билири, ийнде, төрүмелинден чаяаттынган кезээде чаш салым-чаяаны, үште, болүүнүн дылының байлак болуру».

Виктор САГААН-ООЛ.

МЕГЕ МЕДЭЭ

Тывага Рома Жуков-биле кады гастрольдан келген рок-бөлүктеринин хөгжүм хереклелериниң чамдыызын филармонияның бажыңындан дүне оорлап, машинага чүдүрүп алгаш барган, оорларны тыварынга дузалашкан кижилерге акша шаңналын бээриниң дугайында чарлалды июль 2-нин эртенинде тыва радио дамчыткан. Бо оор чорук тыва чоннун арын-нүүрүнге багай дээр бодалын база медээнин авторлары илереткен. Ук медээ эн ылангыя тываларның аразынга улуг дүвүрелди, хомудалды үндүрген. Чүге дээрге ат-сураз аажок алгаан рок-бөлүктеринин хөгжүү хереклелериниң оорлааны дээрге-ле ындында-ла Эвилелге болуп-болбаан таварылгага-ла багай атка кирип турган тыва чоннун ат-алдарын, арын-нүүрүн улам карартканы болур. Ынчангаш кижилерниң дүвүрели, хомудалы чөптүг. Оорлу тутқан бе, оор кым болганыл дээн хевирлиг айтырыглары салып, «Шын» солунну культура киллизинче кашдаа кижи болгаан. А аныяктарны июль 2-де Рома Жуковтун концерти болур-болбазы дүвүредип турган. Концерт айыткан хүнүнде, шагында болган. Бир эвес хөгжүм хереклелерин оорлап аппарган болза, Рома Жуков баштаан рок-бөлүктер концертти канчап үндүреп аргалыг болганыл? «Шынның» культура киллизи каксы «истелгеин» чоруткан.

Гастрольдан чораан рок-бөлүктеринин концерт программазының талазы-биле директору А. Рыжков, коммерция талазы-биле директору Мартыненко-биле ужуражып, чугаалаштывыс. «Кандыг-даа оорлаашкын болбаан...» деп, Рыжковтун чугаалаанындан ангадай бердивис. Канчап?! Ол дугайында бүгү Тывага чарлапкан ийик чоп?! «Июль 2-нин эртен эрте хөгжүм хереклелерин барып ончалап эңмелеп көөрүвүске, ылап-ла чамдыызы чок болган. Оорлаан-дыр деп бодааш, радиога медээни бергеним ол — деп, Рыжков уламчылады. — Дилеп-дилеп кээривиске, еске бир черде шыгжап каан болду. Дүвү-далаш-биле дүвүрел үндүргеним дээш тыва чоннун мурнунга буруум миннип турарымны бижип көрүнер...» Рыжковтун чугаазынга Мартыненко база катты.

А тыва радио хынаттыпмаан медээни эртен дан бажында канчап кончуг дүрген чарлапканыл? «Тыва ТВ» коммерция телевилениезинин ажылдакчызы болур Дина Оюнун дилээ-биле радионун ажылдакчылары ук медээни эфирже эрттирипкен үүведир. Аалдан келген рок-бөлүктеринин хөгжүм хереклелериниң кым-даа оорлаваан, бо удаада адыысты баксыратпаан болдувус.

Шаңгыр-оол СУВАН.

КОРРЕСПОНДЕНТИДЕН ЧОРУДУҢАР

Бодум Ээр-Хавак көдээ Советинде машинакчылап ажылдап турар мен. Хөрээм өйүп чоруур айтырыг боорга, бо үүлдү бижиир деп шинтпирлеп алдым. Үүвениң алыс ужурумындыг.

Бистиң Найырал суурла көдээ клуб бар. Ону «клуб» деп-даа санаары берге. Сонгаларын манза-биле дуй шаап каан, эжиинин аксын кара шооча дүн-хүн чок «кадарып» турар. Иштинче кире бээрге, оон ишти чуттуг. Ийи-үш хире сандай бар. Оларның хевири чанныг ойнап каан-биле дөмей. Чарык, чемирик, ууй-чаза шаап каан. Клубтун иштин та бажан чугайлаан үүве. Аңаа үүгле кинолар көргүзер. Суббота санында «танцы» боор. Аныяктарның чурум чогу аажок. Оларны кым-даа хай дивес. Дежурныйлар-даа, шагдаалар-даа турбас. Эзирик оолдар, уруглар «куспактанчып» алган үеннеп-ла турарлар. Кино көөрге, экран көзүлбес. Мурнуида орар кижилериң бажы дуглай бээр.

Ону кандыг культура төвү дээр боор. Ийи аал ишти чурттаар бажыннын бир талакы квартиразы-дыр ийин. Ынаар көдээ Совет-даа, «Тээли» совхозтун удуртукчулары-даа сагыш салбас, кагдынган клуб.

Оон ынай чунар-бажынывыс чок. Чунар-бажыңны «Тээли» совхоз эмнелгеге садыпкан. Ам чунар-бажын чок бергедежип тур бис. Ылангыя кыжын суг дыка берге. Тээлиниң чунар-бажынынга чунуп баргаш, 4-5 шак ээлчег маныаар ужурга таваржып тур бис.

Бисче кым-даа сагыш салбас-тыр. Ол дыка берге болгаш хомуданчыг. Ынчангаш силерже бо чагааны бижидим. Мээн бо чагаамны өөренип көргеш, үүвениң алыс шынын тодаадын, «Шын» солунга бижип, биске дузалаары-биле бир корреспондентиден бисче дарый чорударынарны улуу-биле дилеливис.

Аныяктарның дасканы-биле К. Х. СУМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ МУРНУНДАН: Үстүнде парлаан чагаанын автору Найырал суурнуң чурттакчыларының аразындан элээн идепкейлиг туруштуг, бодунун чурттап турар черинде амыдырал, ажыл-херектер дээш сагыш аарып чоруур кижидир деп демдеглээр-дир бис. Ынчалза-даа тус чер чергелиг айтырыгны көдээ Советтин, клуб, чунар-бажын дээш ажыл аайы-биле харыысалгалыг эштериин мурнунга шынгыызыбиле тургускан болза, оон-даа ажыктыг боору чадавас. Оон ынай, аныяктар редакцияже чагаа бижиирин Клара Хертековнага дагзып турбайн, клубка, чунар-бажынга-даа дижик, чурум-корумну боттары тудуп, оларны аян, хевир киир септеп-селип алган болза, шынап-ла, эр-хейлер болбас бе?

Солуннарже чагаа бижиири эн чиик орук, а боттарының холдары-биле ажыл-агыйны кылып алыры оон берге болбайн канчаар.

Оон ынай, Найырал суурнун айтырыгларынче «Тээли» совхозтуң, Бай-Тайга районнун удуртукчулары бо үүлдү номчаан соонда, сагыш сала бээр чадавас.

Ажыл-агыйны боттары кылбас болза, корреспондент дузалап шыдаар бе?

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ИЮЛЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Даллас». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 5-ки сериязы. 9.45 С. Прокофьев. № 6 симфония. 10.30 Мультфильм. 10.40 «Армия болгаш... көдээ ажыл-агый». Телефильмнин баштайгы көргүзүү. 11.15 «...Он алды харыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 3-кү, 4-кү сериялары (Великобритания). 13.05 «Лебедев». Барымдаалыг фильм. 15.15 «Бир эвес силерни дээш...» 16.00 Москванын А. Свешников аттыг училищезинин оолдар хорунун болгаш эр улус хорунун көргүзүү. 16.40 Чурукчулар дугайында рассказтар. К. Васильев. 17.15 Мультфильм. 17.25 Уругларга фильм. «Кара-хурен куш». 3-кү сериязы. 18.55 Фотоконкурс. 19.00 «Тиктеп эгелээли». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 19.30 «Ынакшаанарның корабли». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 21.00 «Ye». 21.40 «Даллас». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 22.30 Чугула репортаж. 22.45 «ВиД». 01.55 ТМА. 02.15— 03.50 «Ынакшаанарның корабли». Уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Овур-хевир». (Сервантестин чогаалы). 9.25 «Дириг планета». Он ийи серилыг барымдаалыг фильм. 5-ки сериязы. 10.25 «Бөгүн болгаш даарта». Үш серилыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 11.30—13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.50 «К-2 көргүзүп тур». «МЕДИА». 2-ги үндүрүлгези. 12.50 Телеочерк. 13.00 Телефильм. 13.30 «Изумруд хоорайның илбичизи». Мультфильм. 9-ку, 10-гу сериялары. 14.10 Уругларга фильм. 15.15—15.25 И. Гайди. № 89 симфония.

16.45—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 17.30 «Мультстудия». 18.15 «Республика» көргүзүп тур. 18.45 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.10 Медээлер. 19.15 «Ретро». 20 чылдарның билдинмес арыннары.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 ССРЭ улустарының чайгы спартакиадазы. 21.00 «Ye». 21.40 Коллаж. 21.45 — 00.45 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.30 Медээлер. 22.45 — 00.50 «Бешки дугуй».

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың башкы училищези хүндүску школа болгаш назыны четпээн салбырларга база класстан дашкаар ажылдың организаторларының бөлүүнге 1991-92 өөредилге чылында сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур.

Ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Школа салбырынга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг) болгаш математикага (аас-биле) экзаменнерни дужаар. Школа назыны четпээн салбырга кирерлер орус дылга (диктант, чогаадыг), төөгүге (аас-биле) экзаменнерни дужаар.

Училищени доосканнар эге класстарга болгаш уруглар садынга музыка болгаш чурулга уран үүлүн башкылап болур немелде мергежилдиг болур. Ынчангаш училищеге кирерлер ол мергежилдерге салым-чаяанының талазы-биле хыналданы эртер.

Өөредилгенин бүгү хевирлеринге дараазында кижилерни киреринин экзамени чокка хүлээп алыр: ортумак школаны алдын медаль-биле доосканнар, дайын киржикчилери болгаш дайын инвалидтери.

Директорнун адынга бижээн билдириишкинге кожар документилер: ортумак эртеминин дугайында документ, № 086У майык-биле эмчи шынзылгазы, күш-ажыл дептериниң ушта бижидилге, ону администрация шынзыткан болур, 3х4 см. хемчээлдиг 6 фото-чурук. Паспорт биле шериг документизин комиссияга болу ап алгаш келир. Өг-бүле байдалының дугайында шынзылгалыг болур.

Билдириишкиннерни июнь 1-ден июль 15-ке чедир хүлээп алыр. Экзаменнер июль 15-тен 31-ге чедир болур.

Училищениң адрези: **Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, июль 20-ле болурун чарлап тур.**

Оргкомитет.

Саарылга салбыры

«СОББО» фирманың болгаш Тываның «Идиг бериишкин» деп юридиктиг республика төвүнүн саарылга салбыры дараазында үүлдерни садар азы садып алыр, орчаар талазы-биле хамаатыларга идиг берип, дузалаарын саналдап турар:

— хоолгалап, көвүдедир техника, чарыгдал материалдары-биле кады, дараазында ол техниканын ажыглалын кандырары, телефакстар, телефон аппараттары, теле-видео-аудио, амыдыралга ажыглаар электротехника;

— кады ажылдаар болгаш бичежек будуулгелерни, акционерлиг ниитилелдерни болгаш кызыгаарлаттынган хамыысалгалыг ниитилелдерни гургузар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы кылыр, чудуулгелерни арендаже шилчидер, иштики аренда ажыл-агый харылзааларын калбартыр болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле нормативтиг, методиктиг болгаш информация материалдарның комплектилери;

— эрге-хоойлунун кандыг даа айтырыгларының талазыбиле документилернин комплектилерин белетгээри, чагыкчының хереглээрин ёзугаар эргежок чугула саныыр кылдыр бээри;

— көвүдедип, хоолгалаар кандыг-даа ажылдар;

— сайгарып турар продукциянын, техниканын хевирлерин таныштырып, тайылбырлаары.

Дараазында адрестерни ёзугаар немелде тайылбырны ап болур: Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажын № 228 чарлал-информация агентилели, ажылдаар шагы: эртенгинин 10-дан 12 шакка чедир, хүндүскүнүн 14-тен 16 шакка чедир. Кызыл хоорай, Лопсанчап кудумчузу, бажын № 5 Тываның «Идиг бериишкин» деп юридиктиг республика төвү. Чагаа бижип чорудар адрес: 667010, Кызыл-10, а/я № 83.

Ак-Туруг ортумак школазының 1981 чылда доозукчуларының ужуражыышкыны

КИНО

ИЮЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Комментдос» (Индия, 2 сериялыг) 10.00 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды» 9.00, 12.10, «Клад на дне озера» 10.30, 13.40, «Похищенная» 17.00, «Бум» (Франция) 15.20 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Униженные и оскорбленные» 14.40, 16.50, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ребус» 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор —3-43-34; ◆ орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ орлакчылары — 3-45-93. Кижистер ◆ партийжи-организазы болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ советтер ажылынын 3-34-1[illegible], 3-34-98. ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16. ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-41-23. ◆ чагаа киллизи—3-39-03; ◆ оқулга—3-34-39, 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-34-19. ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнев. Хемчээли 2 парлалга амазы.
Тираж 27097 экз.

Тыва АССР-ниң Ноян үндүрер эр. полиграфия болгаш ном садылының керектериниң талазы биле хүрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Чагыг № 105.

Индекс 54241.